

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1961

*Tradition och nutid. Grenljusstöppning i Bollnässtugan julen 1960.
Elin Karlsson, som i snart trettio år stöpt ljus på Skansen,
lär ut konsten till Stockholms Lucia, Ingrid Engström.
Foto Stockholms-Tidningen, Sven Braf.*

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

*Omslagsbilden återger ett utsnitt ur en oljemålning
från 1600-talets slut av Bernardus van Schendel
visande stjärngossar på besök i ett borgerligt holländskt hem.
Se Albert Eskeröds uppsats Stjärngossar i denna årsbok.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1961

EN ARKITEKTS RESA I VÄRMLAND

av Gösta von Schoultz

Den 19:e Juli reste jag hemifrån i akt och mening att söka min utkomst i verlden, d.v.s. Carlstad, ty det är målet för resan." Med denna litet säregna formulering börjar en anteckningsbok, skriven av en ung man hemmahörande i Uppland. Hans namn var Magnus Isæus, och han var född 1841 som son till en komminister, sedermera kyrkoherde P. U. Isæus. Efter slutad skolgång hade han studerat till arkitekt vid konstakademien och sökte nu arbete och praktik. Läsaren kan med skäl undra, varför just Karlstad utsetts till mål, men det har sin lätt förklarliga orsak. Den 2 juli 1865 utbröt nämligen en förödande eldsvåda, som lade så gott som hela denna stad i aska. Även om man i äldre tid var rätt van vid sådana bränder i landets många träbyggda småstäder, väckte omfattningen av Karlstads brand stort uppseende, och hjälpaktioner av olika slag kom snart i gång för dess återuppbyggande. För en ung arkitekt kunde det därvid bli många arbetstillfällen, och Isæus resmål är därför naturligare än det i förstone kan tyckas.

I anteckningsboken, som nu äges av Nordiska museet, kan man dag för dag följa honom under hans resa och vistelse i Värmland under sensommaren och hösten 1865. Värdet av hans notiser förhöjes av de många skisser och teckningar, som beledsagar texten och som i många fall utarbetats till vackra akvareller. En del av dem finnes nu i Värmlands museums ägo. Kanske man t. o. m. kan säga, att det är teckningarna som utgör det förnämsta innehållet i boken, ty när Isæus kom till Värmland var han som nämnts en ung och oerfaren man utan särskilda förbindelser, och vad han därför har att berätta om Karlstad och de platser i landskapet han

besöker är väl inte så märkvärdigt och ger inte så mycket nytt. I det stycket har skildringen snarast sitt intresse som exempel på en ung arkitekts gesällvandring för 100 år sedan, och de anspråkslösa och delvis hårda villkor, under vilka den företogs, kan inte undgå att förvåna en mera bortskämd nutidsmänniska.

Innan vi bläddrar vidare i dagboken, bör kanske ytterligare några ord sägas om författaren, som ju senare kom att bli en av våra mer kända arkitekter. Efter värmlandsresan fortsatte han sina studier, sökte men fick inte platsen som stadsarkitekt i Karlstad, praktiserade hos arkitekt Axel Kumlien och blev e. o. slottsarkitekt 1868. Vid Gustavsbergs porslinsfabrik var han under ett antal år dessinatör och gjorde för övrigt åtskilliga mönsterritningar för olika konsthantverksområden. År 1876 svarade han för den svenska avdelningen på världsutställningen i Philadelphia, och samma år började han egen verksamhet. Han har ritat åtskilliga bostadshus i Stockholm och andra städer. Mest känd har han blivit genom byggnader sådana som Sturebadet, Norstedts tryckeri på Riddarholmen, Skandias hus vid Mynttorget m. fl. Han deltog livligt i planeringen och utarbetandet av ritningarna till Nordiska museets nya byggnad vid Lejonslätten och var för övrigt ledamot av museets nämnd från dess tillkomst 1880 till sin död. Hans förmåga togs också i anspråk för diverse festarrangemang i tidens stil, t. ex. vid Nordenskiölds hemkomst med Vega, vid Uppsala universitets 400-årsjubileum 1877 och liknande. Han blev professor vid Tekniska högskolan 1882, men hans verksamhet som sådan blev relativt kortvarig, enär han avled redan 1890, alltså vid ännu ej fyllda 50 år.

För att återgå till dagboken börjar den med en skildring av kanalresan från Stockholm till Karlstad med avbrott för landbesök bl. a. i Vreta kloster, där författaren avslöjar sig som en tidens son utan större förståelse för värdet hos medeltida skulpturer och helgonbilder, "alla förfärliga att skåda". Bättre fångar han då livet ombord, och glimtarna från båten med dess besättning och passagerare har en speciell tidscharm. Man erinrar sig att anteckningarna nedskrevs blott ett trettioåtal år efter Almqvists. Det går an, som ju också skildrar en kanalresa. Samma atmosfär av idylliskt äventyr vilar över båda skildringarna. "Så påkom i

Söderköping en fru med sin dotter, en vacker och ung flicka; vi blefvo också bekanta, d.v.s. på en ångbåt hälsar man god morgon, språkar under dagarna samt tar godnatt af hvarandra på aftonen. Anledningen till bekantskapen var en skämd biffstek. — I dag tog jag afsked af dem på Ångfartyget Örn, som går på elfven samt diverse sjöar. Hon frågte äfven om jag icke hade lust att följa med till de vackra nejder hon ämnade besöka; hon har en landtegendom vid Glafs fjorden.”

Framkomsten till Karlstad blev en chock för författaren: ”— Der var i sanning förfärligt, gata på gata, kvarter på kvarter, idel murbitar och grushögar. Inga bränder eller halfbrända stockar och kol gåfvo tillkänna att det brunnit derstädes. Af hettan var gatan invid platsen der huset stått likasom remnad och ur dessa sprickor och hål uppvirflade fina rökpelare mot himmelen. Allting tycktes smådarra. Det föreföll mig som vore jag kommen till någon af städerna i Tusen och en natt och jag blef riktigt rädd, jag skulle nedstörta uti någon fördold håla eller brinnande svafvelpöl. Willan hade kunnat vara fullkomlig om man inte här och der sett en tjocker patron komma klifvande. Rum var omöjligt att få, ett tält möjligtvis.”

I staden kunde han sålunda ej få bo utan fick hyra utanför, åt Hammarön till. De första dagarna går åt att söka arbete, men han konstaterar snart, att det ej är så lätt. Han måste vänta på diverse personer, men under tiden gör han små utflykter till fots i omgivningarna. Så t. ex. besöker han en dag Östra Fågelviks kyrka och ritar av dess altare och predikstol m. m., likaså Hammarö och Grava kyrkor, vilkas byggnader och inventarier kommenteras i text och bild. Naturligtvis har han också titt och tätt ärenden in till staden. Skildringen av hamnen, inte minst vad som då utgjorde inre hamnen, dvs. Klarälvens västra gren upp till nuvarande residenset, verkar för nutida karlstadsbor och besökare i staden egenartad. Numera existerar ju ingen sjöfart i egentlig mening på älven, endast timmermosornas segling om vårarna ned mot Skoghallsverken krusar vattenytan. Men förr var här liv och rörelse. ”Stadens hamn företer en liflig anblick. Ute på redden, Hammarö sjö, en skog av master, Hållander, engelsmän och gud vet hvad, inuti staden åter ångbåtar, 3:ne stora med master, Carl-

stad och Wermland kommo på en gång i afton, flera lågo der förut, deribland en Slesvigholsteinare. Staden har på intet vis småstadsnatur, man går förbi hvarandra utan att se åt sidan och gapa. För öfrigt gå herrarne i svart eller grå hatt samt de flesta behandskade. Wädret fortfar att vara regndaskigt och blåsigt. Inte ha de stackrarne för roligt som nu skola bo i tält. Likvisst se de icke ledsna ut; de undfägna hvarandra med caffè etc. på fältmanér kokadt i gropar på marken."

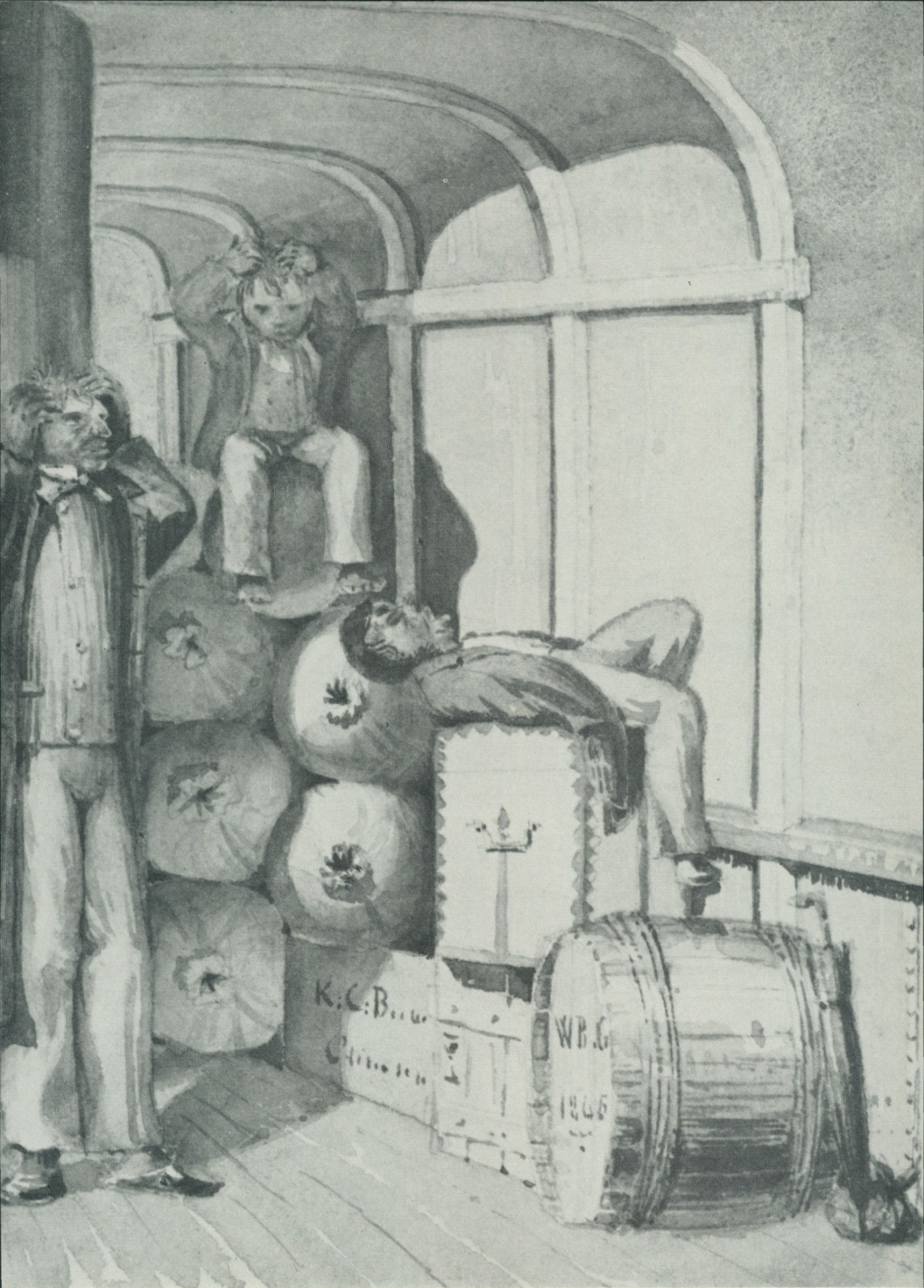
Efter att ha vistats i Karlstad öfver en månad utan att få något egentligt arbete beslutar sig Isæus att bryta upp och göra en fotvandring i landskapet. Det blir en delvis besvärlig utflykt, ensam som han var, utan nämnvärda pengar och därmed utan möjligheter att ta skjuts samt bo och äta ståndsmässigt. Men energi saknar han inte och vandringen genomföres planenligt.

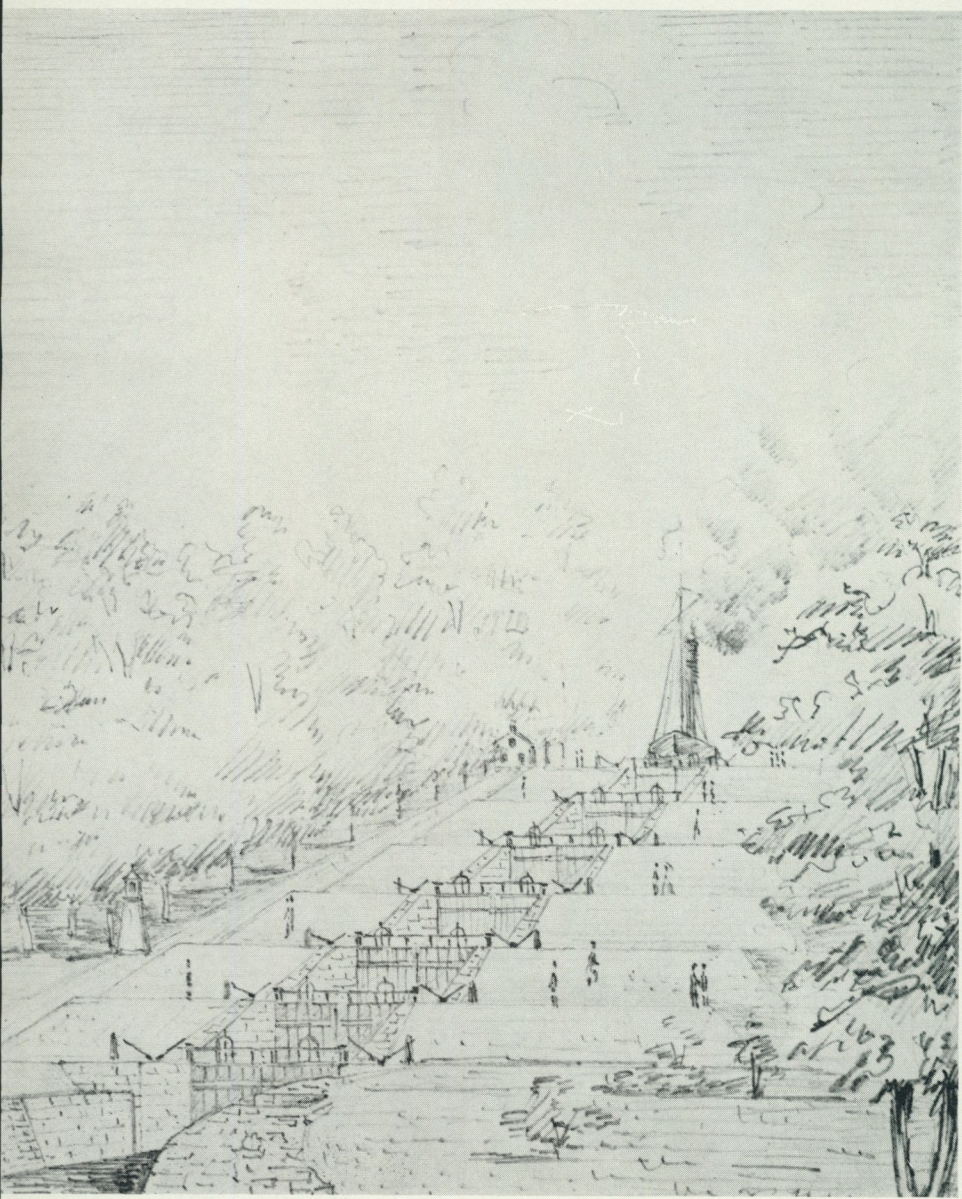
Färden går först väster ut öfver Nor, där han noterar hur masttoppar och segel tittar fram bakom kyrkan invid Norsälven, en nu helt otänkbär syn som ytterligare bekräftar vattenledningarnas stora betydelse i äldre tid. Att i våra dagar upptäcka en båt på någon av Värmlands många sjöar och fjordar — Fryken, Glafs-fjorden, Värmeln och andra — är ju en sällsynthet, men var förr en alldaglig företeelse.

De värmländska gästgivargårdarna får växlande betyg av Isæus. Numera står de i ett förklarad skimmer av romantik, men var i verkligheten uppenbarligen lika trista och tråkiga som många pensionat och småhotell av idag. I Borgvik är gästgivar-rörelsen utlagd på turgång efter gammal sed. "Byn är stor och det egna bruket råder att gästgifverit hålls åtta dagar i hvarje gård så långt det räcker. Jag undrade också först hvarföre det utanför hvarje byggning stod en stolpe med jernkrokar på. En tafla hängs derpå då rörelsen är i den gården."

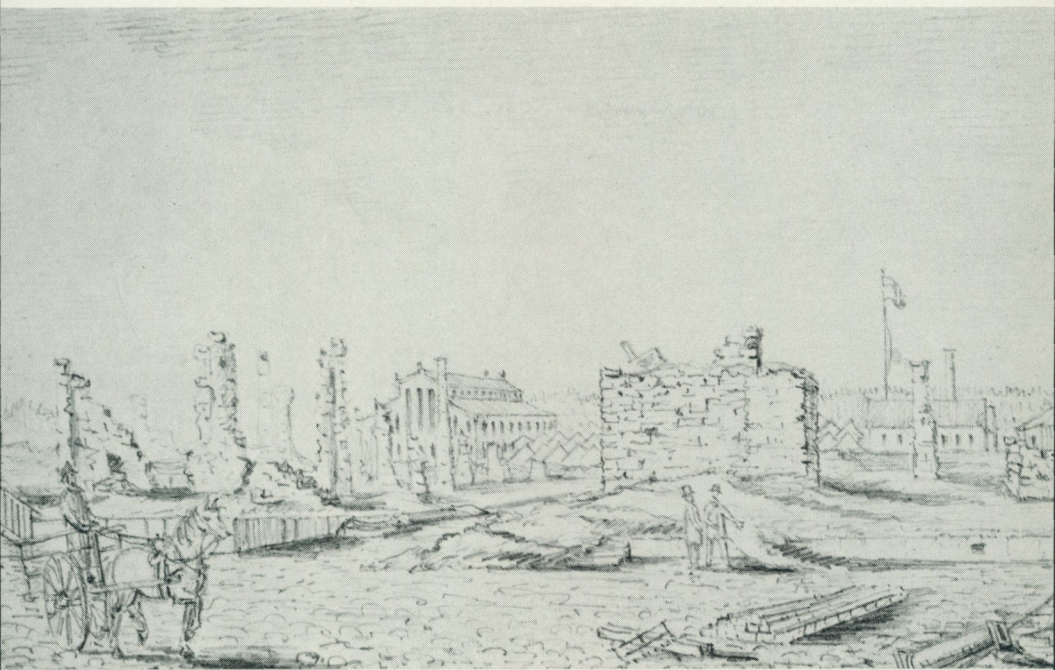
Bruksmiljön vid Borgvik, där järnbruket vid denna tid ännu var i gång, väcker minnen från författarens uppländska hembygd, och kyrkans vackra läge noteras av honom. Däremot tycks han ej ha besökt den, vilket var skada, då den med sina takmålningar

"Fördäckspassagerare mellan Stockholm och Carlstad." Akvarell av Magnus Isæus 1865. Värmlands museum, Karlstad.

"Nedre delen af Bergs slussar". Teckning av Magnus Isæus 1865. Nordiska museet.

"Stora torget i Carlstad. Den 27 Juli 1865". Teckning av Magnus Isæus. Värmlands museum, Karlstad.

"Carlstad från Woxnäs-sidan". Den tornliknande byggnaden till höger invid älven är den s. k. Hybelejens kvarn, som raserades 1892. På motsatta sidan domkyrkan, biskopsgården och gamla rådhuset. Akvarell av Magnus Isæus 1865. Värmlands museum, Karlstad.

"Östra bron i Carlstad d 9/8 1865". På andra sidan bron skymtar gamla gymnasiehuset och domkyrkans torn. Akvarell av Magnus Isæus. Värmlands museum, Karlstad.

"På Clara elf arla en morgon. d 23/8 1865". Vittjande av nät. Akvarell av Magnus Isæus. Värmlands museum, Karlstad.

"På Clara elf särila en afton. d 28/8 1865". Ljusterfiske vid bloss. Akvarell av Magnus Isæus. Värmlands museum, Karlstad.

"Provisionella kök utom Carlstads Westra tull, d 27/8 1865". Akvarell av Magnus Isæus. Värmlands museum, Karlstad.

*"En gata vid Sunne marknadsplats. d. 22/9 1865". Akvarell av Magnus Isæus.
Värmlands museum, Karlstad.*

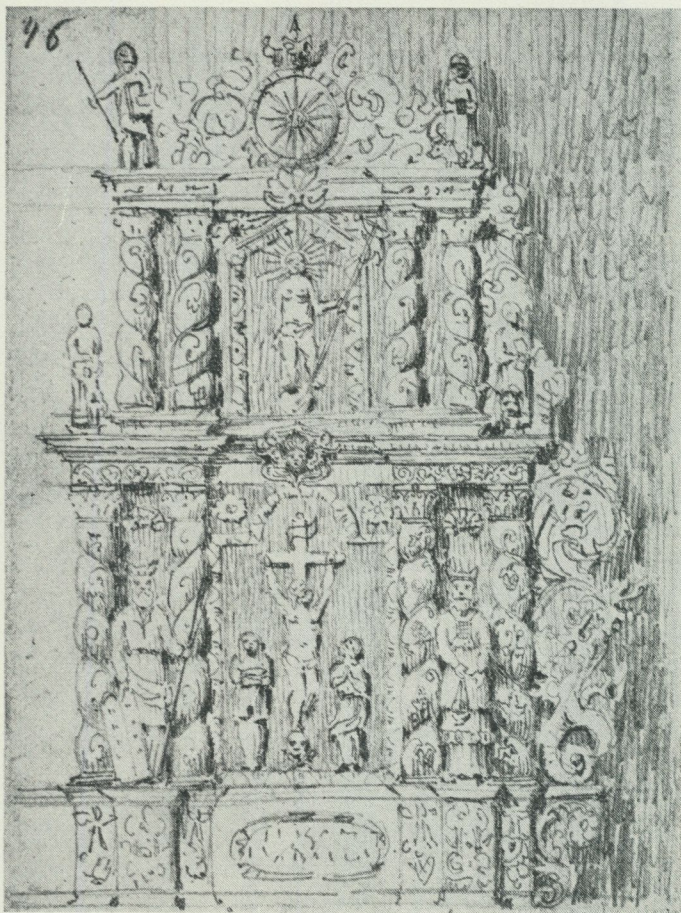
från 1745 av Mikael Carowsky, sitt altare och predikstol m. m. från samma århundrade kanske är Värmlands till det inre vackraste kyrka.

Vandringen fortsatte västerut, icke utan provningar. Det är knappt med maten och stundom får Isæus nu liksom också senare under resan sova ute i det fria under ett träd, tills nattkylan — det är nu den 31 augusti — driver honom in i en lada. Han passerar Stömne järnbruk och Sölje glasbruk utan att dock närmare beskriva dem. Trakten kring Glafs fjorden och Arvika föranleder honom till lyriska utjutelser, fullt förståeliga än i dag, vilket däremot ej gäller hans önskedröm att här kunna anlägga en liten privat "borg med vallar och torn" (medan han däremot vid Vättern skulle skaffa sig en "villa i Italiensk styl").

Från Arvika går han vidare över Noreborg och passerar Eda skans, sedan 1813 raserad som befästning och först i våra dagar restaurerad såsom historiskt minnesmärke. Vid Charlottenberg är järnbruket i drift, och man håller just på att uppföra ett stationshus för den nyanlagda järnvägen till Norge.

Han passerar gränsen, vandrar till Kongsvinger men tar tåget till Kristiania och stannar i Norge totalt en vecka för att den 8 september åter komma in i Värmland, nu den södra vägen över Töcksfors och Holmedal fram till Årjäng. Den vackra naturen gör honom åter lyrisk, likaså Silbodals nya kyrka, byggd 1859, "den smakfullaste jag under resan sett", något som dagens läsare knappast är beredda att skriva under på. Kommentarer blir i övrigt nu något mera summariska, kanske beroende på att författaren blivit trött och slitit ont. Pengarna är också trots en oerhörd sparsamhet i det närmaste slut, och han måste samtidigt med den ansträngande fotvandringen hålla fastedagar för att över huvud taget komma fram till Karlstad igen. När resan äntligen avslutats, summerar han: "Med 4 mils tillägg för vandringarne i Christiania har jag gått omkr. 52 mil, således med 3 100 steg på varje $\frac{1}{4}$ mil och öfver huvud 1 000 onödigtvis tagna steg om dagen, har tagits 657 800 steg. Låt nu se hvad resan kostat —", varefter han gör en uträkning, där slutsumman för denna fjorton dagars vandring stannar vid 15:93.

Efter detta hade Isæus hoppats få resa hem, men tydligen har

Altaruppsatsen i Östra Fågelviks kyrka i Värmland. Blyertsteckning av Magnus Isæus den 5 augusti 1865 i skissboken. Nordiska museet.

han ej fått möjlighet till det, och i stället för att tråkas ut i sysslo- löshet, ger han sig den 20 september ut på en ny vandring, nu till Fryksdalen.

För att spara på krafterna börjar han denna gång med en ång- båtsresa från Karlstad uppför Klarälven förbi Grava kyrka till

Lyckan, ändstationen för Sveriges första järnväg, byggd 1849 för att förbinda Klarälvens och Frykensjöarnas vattenleder. På Fryken fortsätter han med en annan båt, Anders Fryxell, till Sunne, men när han köper biljett, blir "hela nöjet af resan förstört, den kostade 3 rd 90 öre. Uttryckande min förvåning deröfver, blef jag upplyst, att ståndspersoner betala mera äfven på fördäck. För sämre klassen kostar det till samma ställe icke mer än 1 rd 90 öre. Förbanna en sådan ordning." De vackra vyerna kommer honom emellertid att snart glömma förtreten, och Sunne tjsar honom med sitt pittoreska läge och den ståtliga kyrkan på höjden. "Sunne, en riktig liten köping med 3 Handelsbodas, apothek, postkontor, buntmakare, svarvare, garfverier, och klädesfabriker m. m. ligger utmärkt behagligt. Professor Anders Fryxell stod på bryggan till sin prestgård och bugade för ångbåten af samma namn. Ju flere dagar jag nu kan vara borta och lefva på mindre än 85 öre, ju mer blifver förlusten i afseende på biljetten hulpen."

Han fortsätter ett stycke norr ut till Tossebergsklätten, det bekanta utsiktsberget vid Övre Frykens västra strand, men vänder sedan åter till fots förbi Sunne mot Karlstad till. För att ta igen förlusten på den dyra båtbiljetten sover han också under denna resa ute i det fria trots den sena årstiden, det har nu blivit slutet av september. "I går afton tog jag efter att hafva gått jemt 4 mil nattqvarter vid foten af en halmstack. Jag har icke frusit, likväl känner man sig icke så upphvilad som när man legat ordentligt. I förgår gick $2\frac{3}{4}$ mil. Wivre, papper, svafvelstickor, en cigarr, ståltråd och dricka har tillsammanlagt gått till 48 öre. I dag är jag ganska stelbent."

Några observationer av större intresse gör han inte under resan, men hinner dock notera de för Fryksdalens befolkning karakteristiska arbetsvandringarna, en motsvarighet till dalkarlarnas och dalkullornas resor till Stockholm och andra orter. "— Jordan lär vara mycket bördig men utvandringslustan har tagit så öfverhand att endast gamla gubbar, qvinnor och barn finnas hemma till jordens brukande. Både den fattige och rike bonden och bondsonen fara upp till Stockholm och Norrland om vårarne och komma icke igen förrän sent på hösten, många aldrig."

Efter en knapp vecka är han åter i Karlstad, och det är med

glädje han konstaterar att han nu kan få fara hem. Det blir samma kanalfärd tillbaka som vid utresan, och den 29 oktober är han framme i Stockholm efter närmare 2 $\frac{1}{2}$ månaders bortovaro.

För egen del måste Isæus ha betraktat sin värmlandsresa som misslyckad. Han fick ej det arbete han sökte och ej heller några för framtiden värdefulla kontakter. Av boken att döma levde han nästan märkvärdigt isolerad, och av den berömda värmländska gästfriheten fick han uppenbarligen mycket liten del. Till viss grad måste det ha berott på honom själv, då ju andra samtida skildringar överflödar av exempel på det goda omhändertagandet i prästgårdar och på herrgårdar av studenter och andra ungdomar på vandring. Läsaren av hans anteckningar har också anledning att beklaga förhållandet, ty det har som nämnts resulterat i att de blivit litet magra och torra, vittnande om att de gjorts av en utanför stående betraktare. Men därvidlag kompletterar teckningarna, sammanlagt ett 50-tal, och de senare utförda akvarellerna. Dessa har sitt givna intresse, särskilt som bildmaterialet från Värmland i äldre tid är tämligen fattigt. Herrgårdarna och bruken blev visserligen några år före Isæus avbildade i det stora litografiska arbete, som Franz von Schéele med biträde av Uno Troili och andra konstnärer gav ut, och landskapets kyrkor och fornminnen inventerades metodiskt och sakkunnigt 1866—67 av Nils G. Djurklou, men av de mer vardagliga motiv, situationsbilder, redskap, byggnadsdetaljer m. m. som Isæus i viss grad tar upp, finns det mycket litet. Det är sålunda trots allt skäl för den som forskar i värmländskt 1800-tal att ha Isæus lilla bok i minnet.

En utgivning i sin helhet av Isæus anteckningar har förberetts av landsantikvarie Björn Hallerdt, men har av olika skäl icke kommit till utförande. Hans renskrift och notiser till manuskriptet har legat till grund för denna uppsats.